

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 29, nr. 1
april 2011

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurogoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Henk van Doremalen,
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 14,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel (€ 4,95)
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurogoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
abonnement 2011

Omslagfoto:
De meester-wever 1910 (Coll. RAT)

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

Klein van stuk, maar groot van betekenis, dat zijn de zogenoemde 'Stolpersteine': 'struikelstenen' die geplaatst worden ter nagedachtenis aan slachtoffers van de Holocaust. In zijn uitgebreide bijdrage in dit nummer van Tilburg gaat hoogleraar Arnoud-Jan Bijsterveld dieper in op 'deze monumentjes waaraan hartverscheurende verhalen en indrukwekkende herinneringen vastzitten'. Zij vormen een internationaal fenomeen, dat ook in Tilburg zijn intrede heeft gedaan.

Maar deze editie van dit tijdschrift bevat nog zes andere bijdragen. Over een recent verworven miniatuurportret van koning Lodewijk Napoleon, bijvoorbeeld, over de geschiedenis van het handboogschieten in Tilburg, en over nog veel meer.

De redactie – die tot ons genoegzaam weer versterkt is met Henk van Doremalen – hoopt u hiermee een afwisselend eerste nummer van de jaargang 2011 te kunnen aanbieden.

De redactie

Inhoud

- 3 Arnoud-Jan Bijsterveld:**
Gedenkteken voor slachtoffers en overlevenden
Het verhaal achter de 'struikelsteen' voor Bertram Polak (1918-1942)
- 15 Thijs Kemmeren:**
Over koffiehuisen, herbergen en handboogschieten
De geschiedenis van handboogschieten in de tweede helft van de negentiende eeuw in Tilburg
- 23 Ton Wagemakers:**
Buitenwevers anno 1896 'een kleine statistiek' en een typologie
- 28 Ronald Peeters:**
Miniatuurportret koning Lodewijk Napoleon
Uit de collectie van Stadmuseum Tilburg
- 30 Wil Sterenberg:**
Proeve van een nieuw Tilburgs leesplankje
- 33 Rob van Putten:**
Wilhelminapark revisited
- 36 Henk van Doremalen:**
Jazz in Tilburg, een aanwinst
Beschouwingen naar aanleiding van het opvullen van een hiaat in de Tilburgse geschiedschrijving
- 38 Tilburg kort:**
Tilburg signalement LIX
Een Tilburgse toerist in België 1792-1827
Nieuw tijdschrift Peerke Donders
50 jaar Schouwburg Tilburg

Proeve van een nieuw Tilburgs leesplankje

Wil Sterenberg

In het boek ‘Tilburg, stad met een levend verleden’¹ vinden we op blz. 338 een afbeelding van het leesplankje van frater Euthymius Becker uit 1905, behorend bij zijn leesmethode ‘Spreekende beelden’. Dit leesplankje was speciaal ontwikkeld voor het katholiek onderwijs. Omstreeks 1894 had de Deventer hoofdonderwijzer M.B. Hoogeveen al een leesplankje ontworpen, dat in 1910 zijn definitieve woordenreeks kreeg (aap, noot, mies, etc.). Sedertdien werd dit leesplankje gebruikt in het openbaar en christelijk onderwijs.

Al na een vluchtige blik begrijpen we dat het bij het leesplankje gaat om achttien Nederlandse woordjes en afbeeldingen. Op *aap* en *ei* na hebben alle woordjes een gelijke structuur: een klinker geflankeerd door twee medeklinkers. Alle klinkers zijn eenklanken behalve die van *gijs*, *ei*, *kous* en *muis*, die tweeklanken zijn. De bedoeling van de maker was lerende lezers inzicht te verschaffen in ons totale klinkerarsenaal. Immers: geen lettergreep zonder klinker.

Medeklinkers – de naam zegt het – treden alleen maar op samen met een klinker. Destijds was het heel gewoon dat er op school veel van buiten geleerd werd, zoals bij rekenen: de tafels, bij aardrijkskunde o.a. rijtjes plaatsnamen, en vooral bij de godsdienstles: de vragen en antwoorden uit de catechismus. Wat zou de frater en blij mee geweest zijn als hij op zijn leesplankje rijm had kunnen toepassen. Dat was echter uitgesloten, omdat rijm gebaseerd is op herhaling van klanken, terwijl de klinkers op een leesplankje allemaal verschillend waren.

Dat de frater zijn collectie woorden niet lukraak opgesteld heeft, bewijzen de eerste vier woorden al: *aap*, *roos*, *zeef*, *muur*: allemaal met twee dezelfde klinkerletters. Had hij bijvoorbeeld gekozen voor been of steen, boot of oog, dan zou er binnenkort in een les over meervoudsvorming een probleem ontstaan: de vier alternatieven bevatten een zogeheten scherplange klinker en behielden (nog totdat minister Marchant daar in 1935 een eind aan maakte) hun dubbele klinker in het meervoud, wat *roos* en *zeef* niet deden. Prachtig ook dat de frater niet voorbijging aan het

euvel in onze Nederlandse spelling dat twee verschillende *oklanken* het met eenzelfde letter moeten doen. Hij onderscheidde bok met een accent aigu: *bók*, zodat het toch verschilde van hok. Dat hij de stomme *e* (sjwa,) niet opgenomen heeft, is misschien veroorzaakt door de klankloosheid ervan, dus eigenlijk geen klinker. Welbewust heeft de frater vier ‘vreemde’ letters niet laten opdraven: de *c*, *q*, *x* en *y*. Als beginletters komen de andere medeklinkers aan bod, behalve de *f*, *p*, *s* en *t*, die echter als slotletter wel verschijnen. De slotmedeklinkers vormen overal eenlingen, waarbij opvalt dat het zesmaal een *s* is, driemaal een *k*, tweemaal een *m*, *p* of *t* en eenmaal een *f* of *r*.

Ondanks alle accuratesse schuilt er toch een vergissing in het geheel: *does* in de onderste rij bevat de klinker die *voet* al in de bovenste getoond heeft. Er valt geen argument te ontdekken waarop deze dubbele steunt. Beide *oe*'s zijn korte klinkers. Hadden we dit een eeuw eerder ontdekt, dan konden we voorstellen de *does* te vervangen door een *pauw*. Het plaatje zou geen probleem zijn; in die tijd zag men in mooie tuinen hier en daar weleens een pauw. Dat de *au* zijn uitspraak ontleent aan de *ou*, maakt hem niet overbodig: het ging immers om lezen én schrijven.

Stellig is er over de woordkeuze diep nagedacht, en wellicht overlegd. Dat *gijs* en *jet* tegenwoordig niet zo courante namen zijn en een kind zich bij een *juk* weinig kan voorstellen, was toen geen bezwaar. Omdat er in gezinnen een eeuw geleden nagenoeg geen lectuur was, kunnen we aannemen dat de boodschap van het leesplankje voor menigeen de grondslag heeft gevormd voor haar/zijn leesactiviteiten in het latere leven.

Hulde aan frater Euthymius!

Tilburg kent sinds 1997 een dialectleesplankje

Gezien de achttien plaatjes is de ontwerper uitgegaan van frater Euthymius' voorbeeld. Al gauw moet hij ondervonden hebben dat het niet zo simpel was 29 verschillende klinkers in woorden of lettergrepen onder te brengen bij achttien plaatjes. Toch heeft iemand het aangedurfd, met mijns inziens teleurstellend resultaat. Telkens weer zoekt men tevergeefs naar een bepaalde klinker op dat overzicht. Er ontbreken er nogal wat: van de korte klinkers de *ò*, *u* en *uu* (van *hòk*, *put* en *kuus*); van de lange: de *oo*, *ie*, *oe* en *uu* (van *goot*, *dier*, *boer* en *vuur*), met een naglijder de *ôo* en de *êû* (van *brôod* en *jêûk*).

Als we *lèkstêel* zijn accent circonflexe afnemen, omdat *stelen* nooit een dubbele *ee* gekend heeft, ook niet voordat minister Marchant die in 1935 afschafte, dan is er een hierboven niet genoemde lacune gevuld. De *êe* komt overigens toch nog voor in *rêepe*.

Tegenover de vele tekorten staan o.a. elf sjwa's (stomme klinkers); die brengen weer evenzoveel lettergrepen mee, zodat het geheel danig contrasteert met het originele leesplankje, dat uitsluitend monosyllaben (eenlettergrepige woorden) bevat. Was het misschien te gewaagd om met onze 29 Tilburgse klinkers te kiezen voor 18 vakjes, zoals de frater het met zijn collectie voorgedaan had? De *poaskiep* bracht mij op een idee; niet omdat het woord in de serie overbodig is (de *ao* zit al in *toelaog* en de *ie* in *iepert*), maar omdat elf van zulke woorden 22 klinkers kunnen herbergen, waaraan dan zeven monosyllaben toegevoegd moesten worden om alles met achttien 'plôtjes' op te luisteren.

Welke klinkers heeft het Tilburgs dialect meer dan het

Nederlands van frater Euthymius, zult u zich afvragen. Welnu, dat zijn drie korte, van *dörp*, *kuus* en *ge*; vijf lange, van *mèèd*, *koal*, *kèùl*, *bier* en *boer*; de drie met een naglijder, van *blêek*, *dôos* en *jêûk*; en de tweeklank van *pauw*.

Uit het bovenstaande en bijgaande tabellen wordt duidelijk dat ons Tilburgs dialect qua klankrijkdom ver uitsteekt boven het Nederlands. En daarbij mogen we niet uit het oog verliezen dat het Tilburgs stabiel is, terwijl het Nederlands aan het afkalven is. Veel randstedelingen kennen geen verschil meer tussen de klinkers van *bot* en *bod*; ze verminken de tweeklanken ook graag: zoiets als 'vaal' zeggen in plaats van *vuil*, of 'baaw' voor *bouw*. Dat proces schijnt onafwendbaar.

Waarom zouden wij dan een deel van ons dialect verheimelijken, zoals een kunstschilder die zijn oeuvre op zolder bewaart? Laten we frater Euthymius volgen: toon je taal, maar dan wel helemaal.

1 Gorisse, C. (red.) e.a. *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg van de steentijd tot en met de twintigste eeuw.* Tilburg 2001.

Leesplankje van frater Euthymius (1905)

kort	a lam	e jet	i wip	ó bók	o hok	u juk		ie riem	oe voet [does]	
lang	aa aap		ee zeef	oo roos		eu neus				uu muur
twee- klanken		ei/ij ei, gijs			ou/au kous		ui muis			

Tilburgse klinkertabel

kort	a tjan	è sjèp	i fist	o vort	ò bròk	u buts	ö dörp	ie bie	oe doel	uu kuus	ə ge
lang	aa daas	èè mèèd	ee dees	oo oove	ao kaol	eu geut	èù kèùl	ie bier	oe boer	uu buur	
met na- glijder			êe êe	ôo dôos		êû êû					
twee- klanken		ei/ij weie, wije			ou/au kous, blauw		ui tuier				

Links leesplankje van fr. Euthymius Becker uit 1905 en rechts het Tilburgs dialectleesplankje van de Stichting Tilburgse Taal uit 1997.

Toelichting

De klinkers met naglijder staan loodrecht onder hun soortgenoten zonder naglijder. Het Tilburgs kent evenals het Nederlands drie tweeklanken: ei/ij, ou/au en ui. De ei/ij klinkt als een opeenvolging van de twee klinkers uit het woord 'netvlies': è + ie = ei/ij;

De ou/au klinkt als een opeenvolging van twee klinkers uit het woord 'bolhoed': ò + oe = ou/au; De ui klinkt als een opeenvolging van de twee klinkers uit het woord 'lössgebied': ö + ie = ui; Hun plaats in de tabel is loodrecht onder hun eerste (belangrijkste) element.

Ontwerp voor een compleet Tilburgs leesplèngske

kort	a tjan	è hèg-wuw	i prik-stoel	o blom-zuut	ò stòf-knêûp	u hèg-wuw	ö pier-wörm	ie bie-boer	oe prik-stoel	uu blom-zuut	ə gerij
lang	aa taas	èè zool-lèèr	ee meens	oo zool-lèèr	ao lui-waoge	eu geut	èù saus-dèùm	ie pier-wörm	oe bie-boer	uu hout-vuur	
met na-glijder			êe bêen	ôo slóot		êû stòf-knêûp					
twee-klinken		ei/ij weie gerij			ou/au saus-dèùm hout-vuur		ui lui-waoge				

Toelichting

De vetgedrukte woorddelen bevatten de boven in het vakje aangegeven klinker. Zijn ze vergezeld van een ander woorddeel, dan komen ze samen elders terug.

Woordverklaring

- tjan (of tjannek) = tamme kauw
- hèg-wuw = ongehuwde moeder
- prikstoel = preekstoel
- blomzuut (kèèke) = loensen
- stòfknêûp = met stof van een kledingstuk overtrokken knoop

- pierwörm = regenworm
- bieboer = imker
- ge = gij; gerij = rijtuig
- taas = stapel
- zoollèèr = leer voor schoenzolen
- meens = mens
- luiwaoge = schrobbezem
- geut = (dak)goot, (bij)keuken
- sausdèùm(e) = vinger(s)
- houtvuur = vuur van blokken hout
- weie = wieden